

Příspěvek k poznání středověkého opevnění bývalého benediktinského kláštera v Sázavě*

Soňa Dvořáčková – Jiří Bernat

1. ÚVOD

Sázavský klášter je významnou kulturní a stavební památkou českého středověku.¹ Benediktinský klášter zde vznikl již v 30. letech 11. století, a patří tak k nejstarším monastickým institucím u nás (k dějinám a významu kláštera vznikl již nespočet literatury, zejm. *Krásl 1895; Reichertová et al. 1988; Sommer 1996; Royt – Sommer – Stecker 2013*).

Archeologický výzkum kláštera v Sázavě (k. ú. Černé Budy, okr. Benešov; *obr. 1*) započal v minulém století již na sklonku 30. let a jeho amatérské počátky jsou spojeny se jménem emauzského benediktina a sázavského faráře pátera Metoděje Klementa. Výzkumy v areálu, včetně plošného odkryvu před kostelem sv. Prokopa v prostoru nedokončeného trojlodí, pokračovaly zčásti pod odborným vedením ve 40. letech a na počátku 50. let ustaly. V roce 1968 zahájil Archeologický ústav (tehdy ČSAV) systematický výzkum areálu pod vedením Květy Reichertové, která prozkoumala nejprve plochu rajskeho dvora a dále se soustředila především do areálu tzv. severní zahrady, kde objevila základy tetrakonchy kostela sv. Kříže a přilehlé pohřebiště. Svoji etapu výzkumu uzavřela K. Reichertová odkryvem podélného kostela s apsidou v severozápadním koutě nádvoří u fary. V roce 1981 převzal vedení systematického výzkumu Petr Sommer, který svou pozornost za účelem poznání nejstarších stavebních fází kláštera zaměřil především na prostor nedostavěného gotického trojlodí, sakristii a kapli Panny Marie. Systematický výzkum byl ukončen v 90. letech a od té doby proběhlo v areálu jen několik menších záchranných akcí (shrnutí dějin archeologického bádání: *Dvořáčková Hendrychová – Kremer 2020*).

Obr. 1. Sázava (k. ú. Černé Budy). Poloha lokality na mapě Čech.

2. OKOLNOSTI ZÁCHRANNÉHO VÝZKUMU

V souvislosti s realizací projektu „Obnova svatoprokopského poutního areálu na Sázavě“ probíhaly v letech 2018–2021 v prostoru bývalého kláštera rozsáhlé stavební aktivity, které si na mnoha místech vynutily zásahy do terénu, a to i v místech dosud archeologicky nepoznaných. Záchranného archeologického výzkumu se ujali kolegové z Národního památkového ústavu, územního odborného pracoviště středních Čech. Hlavní terénní zásahy se soustředily do prostoru fary, do krypty kostela sv. Prokopa a zejména do nedostavěného gotického trojlodí.

Poněkud stranou přitom zůstal prostor západní zahrady. Také tam si stavba vyžádala zásah do terénu, mj. pro vsakovací galerie na zachycování dešťové vody z farní části areálu. Dohledem a dokumentací výkopu byla jako koreferentka pověřena vedením záchranného výzkumu spoluautorka tohoto článku.

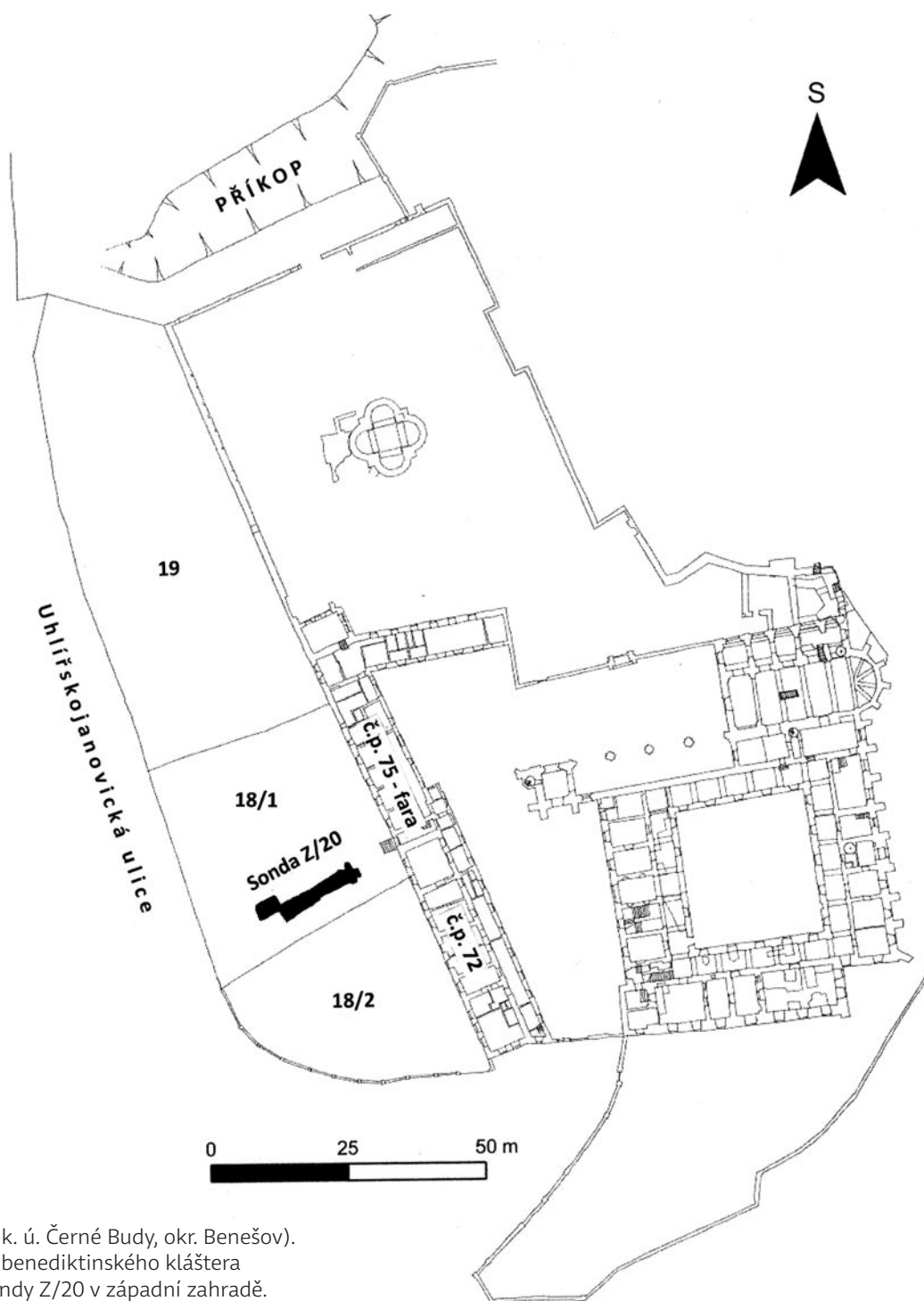
* Věnováno památce Josefa Bubeníka.

1 Článek vznikl jako součást projektu GA ČR 19-17636S *Sázava – archeologie benediktinského kláštera*.

3. DOSAVADNÍ POZNATKY Z PROSTORU ZÁPADNÍ ZAHRADY

Protáhlý tvar západní zahrady bývalého kláštera vymezuje v jižní části z východní strany budova prelatury (č. p. 72, dnes správa památky), na níž směrem k severu navazuje nejprve objekt fary (č. p. 75), pak původně hospodářská budova a za ní altán, do západní zahrady uzavřený dál k severu probíhající vysokou kamennou zdí. Ta rozděluje zbývající severní část západní zahrady od severní zahrady. Severní, západní, jihozápadní a krátkou jižní hranici západní zahrady tvoří novodobá zeď s dvojicí vjezdů; jeden vede od západu, druhý u bývalé prelatury od jihu. Východní strana západní zahrady a vlastně i celá západní hranice přilehlého klášterního areálu je dlouhá 146 m, největší šířka zahrady je u fary 34 m. Plochu zahrady (0,4136 ha) dělí v jižní části dřevěný plot na pozemky farní (parc. č. 18/1, 19) a státní (parc. č. 18/2). Celá plocha byla jako zahrada doposud skutečně užívaná, nejsou na ní žádné trvalé stavby, jen dočasně zabral severnější část v souvislosti s obnovou poutního areálu stavební dvůr. Ze zatravněného povrchu vyrůstají v nepravidelném sponu letité stromy, v jižní části vedle fary a bývalé prelatury zejména menší ovocné dřeviny. Povrch převážně zatravněného terénu zahrady se celkově slabě sklání k jihu v souladu s utvářením okolního terénu, zahradou nicméně probíhá rovněž jižním směrem velmi mělká širší deprese. Její východní okraj je dosud poměrně ostře vymezen terénní hranou zejména v severní části, podél zdi přilehlé severní zahrady. Dnes už místy pozměněnou situaci a terénní reliéf západní zahrady zachytilo starší polohopisné a podrobné výškopisné zaměření památkového areálu z doby před zábořem západního okraje západní zahrady pro rozšíření komunikace v 80. letech 20. století (*Reichertová 1988a*, 187). Určitou představu o stavu prostoru západní zahrady a o zbytcích klášterních fortifikací v novověku nabízejí některá grafická vyobrazení Daniela Dvořáka ve spisu *Jiskra slávy svatoprokopské neb život sv. Prokopa patrona českého* od Bedřicha Bridela (*Klement 2002*, 30, 117). Ve vydání z roku 1699 zachycuje jedna z mědirytin (*Reichertová 1988*, 81; *Sommer 1995*, 15; *2007*, 145; *2013*, obr. 33) celý klášterní areál od jihozápadu, na druhé detailnější je část kláštera v pohledu od západu, s palisádou v prostoru dnešní západní zahrady (*Klement 2002*, 71; *Reichertová 1988*, 77; *Sommer 2007*, 147; *2013*, obr. 37). Na obou rytinách je dobře patrné vyjádření liniové deprese – příkopu podél celé západní strany kláštera, probíhajícího kolem prelatury nepřerušeně před tehdy ještě stojící středověkou jižní branou kláštera. Před branou je schematicky znázorněno přemostění příkopu. Předbraní a přemostění před jižní branou ukazuje ještě další, třetí Dvořákova mědirytina (*Klement 2002*, 45). Zřejmě jen nepatrně změněnou situaci (chybí předbraní a most) ukazuje veduta zrušeného kláštera z roku 1803 od A. Pucherny (*Foltýn a kol. 2014*, 443). O několik let mladším kartografickým pramenem je tzv. povinný císařský otisk Stabilmního katastru (1841) a k němu pak indikační skica. Na obou mapách je při západní straně severní části zahrady (pův. parc. č. 61, dnes č. 19) zaznamenán zděný dům č. p. 2 (dnes neexistující parc. č. st. 64) se štitovou orientací na západ k přilehlé komunikaci, dnešní Uhlířskojanovické ulici.

Archeologicky nebyl areál západní klášterní zahrady nepoznaným prostorem. Již v minulosti zde proběhlo několik menších záchranných akcí. První z nich provedl v roce 1978 z pověření K. Reichertové v rámci systematického výzkumu Josef Bubeník. Sondáž v západní zahradě při stěně fary u vstupu do budovy měla za cíl zjistit, zda západní závěr kostela odkrytého v severozápadním koutě nádvoří nezasahuje až na západní stranu fary do prostoru zahrady. Výzkum existenci západního průčelí kostela v tomto místě nepotvrdil, zachytil však mělký, 2 metry široký žlab probíhající ve směru sever–jih a několik kůlových jamek. Květa Reichertová a Josef Bubeník situaci interpretovali jako relikt lehčího opevnění (*Reichertová – Bubeník 1978*; *Bubeník 1978*). V letech 1980 a 1981 došlo z důvodu rozšíření silnice směrem na Uhlířské Janovice k záboru 8 metrů širokého pásu na západním okraji zahrady, a přitom i k předstihovému výzkumu. V roce 1980 bylo otevřeno 12 sond (I/80–XII/80), v roce 1981 došlo k rozšíření sondy IV/80, přičemž nově odkrytá plocha byla označena jako sonda XII/81. Sondy byly 2,5 m široké a maximálně 8 m dlouhé, pravidelně rozmístěné u západní ohradní zdi v prostoru záboru zahrady. Jižně položené sondy, na úrovni bývalé prelatury a fary, byly negativní. Zcela jiná situace se ukázala v severní části zahrady, proti západní ohradní zdi severní zahrady. Výzkum zde doložil existenci nízkého valu a příkopu – západního opevnění kláštera. Do zásypu příkopu byly druhotně vloženy další stratigraficky mladší stavební a výrobní objekty – pravděpodobně výše již zmíněný novověký zděný dům č. p. 2, který zanikl ve 30. letech 20. století, a hrncířské pece se souborem renesanční keramiky (*Sommer 1980*; *Reichertová – Sommer 1980*). V roce 1981 došlo v západní zahradě k rozšíření sondy IV/80 z důvodu dokončení výzkumu

Obr. 2. Sázava (k. ú. Černé Budy, okr. Benešov). Areál bývalého benediktinského kláštera s umístěním sondy Z/20 v západní zahradě.

renesanční hrncírny. Byly rozlišeny tři horizonty pecí z konce 15. až počátku 17. století. Průběh a charakter příkopu, do jehož zášypu byly pece zapuštěny, ověřovaly dva řezy. Podle zprávy z výzkumu pokračování příkopu směrem k jihu, do části západní zahrady před farou, nebylo zjištěno (Sommer 1981; Sommer – Reichertová 1981). V roce 1999 byla realizována přípojka pro plyn k farnímu úřadu. Výkop široký pouhých 0,45 až 0,55 m a hluboký zhruba 0,9 m probíhal ve směru sever–jih podél západní strany prelatury. Výkop zasáhl dva drobné archeologické objekty a také odkryl lic základového zdiva fary (Bubeník 2000). V roce 2000 postihl prostor západní zahrady další terénní zásah – výkop pro vodovodní přípojku farního úřadu. Rýha začínala šachtou při západní ohradní zdi zahrady, pokračovala paralelně se zdí směrem k severu a po čtrnácti metrech se zalomila východním směrem a napříč zahradou probíhala až k západní stěně

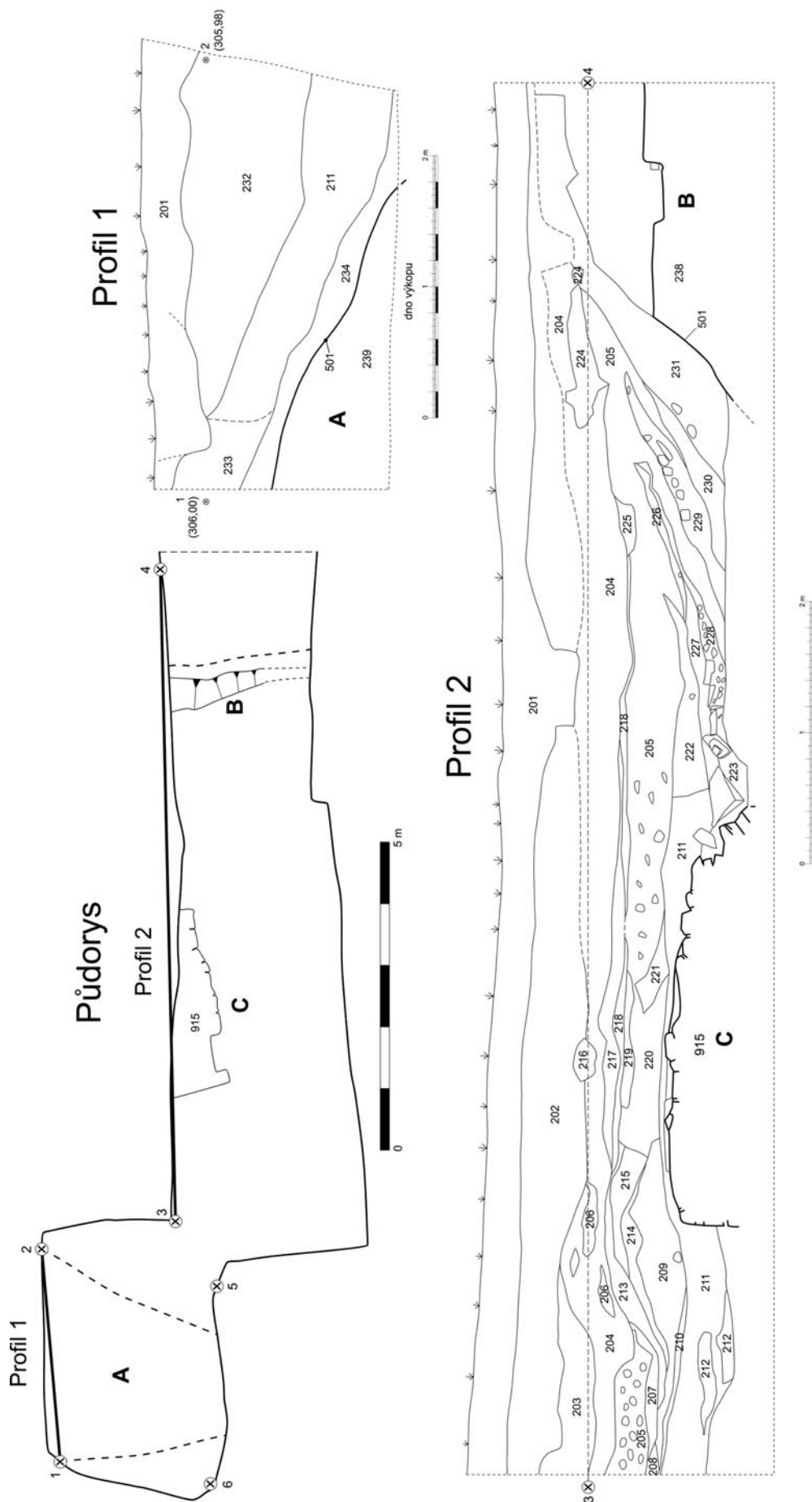
fary. Delší rameno (d. 31,5 m) tak protínalo téměř celou šíři západní zahrady v západovýchodním směru. Výkop byl široký zhruba 0,5 m a dosahoval hloubky maximálně 1,5 m. Kromě kulturní vrstvy vrcholně středověkého stáří v šachtě a v severojižním rameni výkopu porušilo delší rameno výkopu také zásypové šikmo uložené vrstvy zapadající do terénní deprese, patrně již v úrovni povrchu terénu. Existenci hlubší prolákliny potvrdilo i několik vrtů do její výplně ve dně výkopu. Josef Bubeník připustil možnost, že se může jednat o zásyp příkopu probíhajícího v severojižním směru i v sousedství fary, ovšem prostorově omezený zásah mu neumožnil tuto úvahu jednoznačně potvrdit ani vyvrátit (*Bubeník 2001b*).

4. POPIS NÁLEZOVÉ SITUACE

Sonda Z/20 byla umístěna v areálu západní klášterní zahrady, v jižní části pozemku 18/1 před budovou fary (č. p. 75). Delší osou byla sonda orientována ve směru V–Z a zaujímal téměř celou šíři zahrady. Její západní okraj se nacházel 6,5 metru od západní ohradní zdi oddělující klášterní areál od Uhlířskojanovické ulice, východní hrana sondy ležela asi 6 metrů od zdiva fary (*obr. 2*). Celková délka sondy Z/20 činila 20 metrů. Sonda byla tvořena dvěma částmi – delší východní výrazně protáhlou (s délkou 16 m a maximální šířkou 3,1 m) a téměř čtvercovou západní částí o rozměrech 3 × 4,5 m, která byla na východní část napojena asi 1 m širokým hrdlem a vůči delší části byla o něco vysunuta směrem k severu. Východní zhruba 5 metrů dlouhá část sondy byla o něco dříve pozměněna téměř už zasypávanými výkopy dešťové a splaškové kanalizace. Maximální hloubka této části sondy činila 1,3 m, hloubka zbylé části sondy se pohybovala mezi 1,75 a 2,00 m od povrchu terénu.

V západní části sondy byly kresebně dokumentovány dva profily, jak jižní (profil 3), tak severní (profil 1, *obr. 3*). Na obou byl do hloubky 2,0 m patrný západní vnější svah či stěna (kontreskarpa) předpokládaného příkopu v řezu. Dále byl dokumentován severní profil delší části sondy, označený jako profil 2. V jeho východní části bylo možné dokumentovat východní vnitřní svah – eskarpu příkopu (do hl. 1,8 m), která byla shodou okolností od hloubky 1,2 m zachycena také v ploše sondy u napojení na sousední mělký výkop kolem přilehlé šachty splaškové kanalizace. Na všech profilech bylo rozlišeno celkem 39 vrstev, jimž byla přidělena čísla 201–239 (*obr. 3*). Výkop zachytil též jihozápadní část sklepa (zdivo 915; číslování navazuje na systém používaný koreferentkou výzkumu v areálu trojlodí), šikmo zabíhající pod severní hranu profilu, takže klenba sklepa byla v ploše dokumentována jen částečně – do plochy sondy vystupovala maximálně 1 m od profilu 2. Bagrem byla klenba porušena jen nepatrně, pouze u jihozápadního rohu sklepa byl z klenby vytržen jeden větší kámen, a tak bylo možné získat určité informace o jeho konstrukci, dispozici a rozměrech. Sklep založený do starších zásypových vrstev příkopu byl obdélného půdorysu s delší osou ve směru ZJZ–VSV a se vstupem v kratší VSV stěně. Překlad vstupu byl tvořen

Obr. 3. Sázava, k. ú. Černé Budy, okr. Benešov. Sonda Z/20, profily 1, 2 v severní stěně sondy, půdorys. A – západní svah středověkého příkopu, B – východní svah a okraj středověkého příkopu (do půdorysu doplněno podle profilů), C – část klenby novověkého sklepa. Popis kontextů: 201 – ornice, 202 – šedohnědá písčité ulehlá hlína s oj. oblázky; 203 – okrová písčité hlína s oj. oblázky, valouny a uhlíky; 204 – hnědošedá hlína promísená písčitou rezavě hnědou, s oblázky a valouny, ulehlá; 205 – hnědošedá hlína promísená písčitou rezavě hnědou s valouny, ulehlá; 206 – sv. hnědošedá písčité hlína s oj. uhlíky; 207 – šedohnědá jemná písčité hlína; 208 – hnědošedá ulehlá hlína s hrudkami malty, oj. stavební keramikou; 209 – vrstva maltoviny, drť a hrudky, oj. stavební keramika; 210 – sv. hnědá jílovitopísčité, ulehlá hlína; 211 – šedohnědá ulehlá hlína s drobkami malty; 212 – sv. hnědá jílovitopísčité, ulehlá hlína; 213 – šedohnědá písčité hlína; 214 – hnědošedá písčité hlína s hrudkami malty; 215 – jílovitopísčité hlína; 216 – tm. šedohnědá hlína; 217 – šedohnědá písčité hlína se štěrkem a kamínky; 218 – písek, našedlý okr; 219 – hnědošedá písčité hlína s hrudkami malty; 220 – sv. hnědá písčité, ulehlá hlína, s oj. kamínky a hrudkami malty; 221 – sv. hnědá písčité, ulehlá hlína; 222 – sv. hnědošedá písčité jemná ulehlá hlína s oj. menšími kameny; 223 – šedohnědá hlína; 224 – hnědožlutá písčité hlína; 225 – štěrkopísek okrový, zašedlý; 226 – sv. hnědá písčité hlína; 227 – hnědošedá písčité hlína s kamínky; 228 – sv. šedohnědá písčité hlína s kamínky; 229 – hnědošedá písčité hlína s menšími kameny, drobkami malty, oj. stavební keramika; 230 – sv. šedohnědá písčité hlína s oj. kamínky a drobkami malty; 231 – tm. hnědošedá písčité ulehlá hlína s oj. valouny; 232 – okrová písčité hlína s velkým podílem kamenů; 233 – šedohnědá hlína s kameny; 234 – žlutá písčité hlína s velkým podílem oblázků (přemístěné podloží?); 235 – sv. hnědá hlína; 236 – sv. sypká hlína s oblázky; 237 – sv. hnědá až hnědá hlína; 238 – sv. písčité hlína s oblázky – podloží; 239 – jílovité podloží; 501 – příkop; 502 – výkop pro sklep; 915 – kamenné zdivo sklepa (klenba).

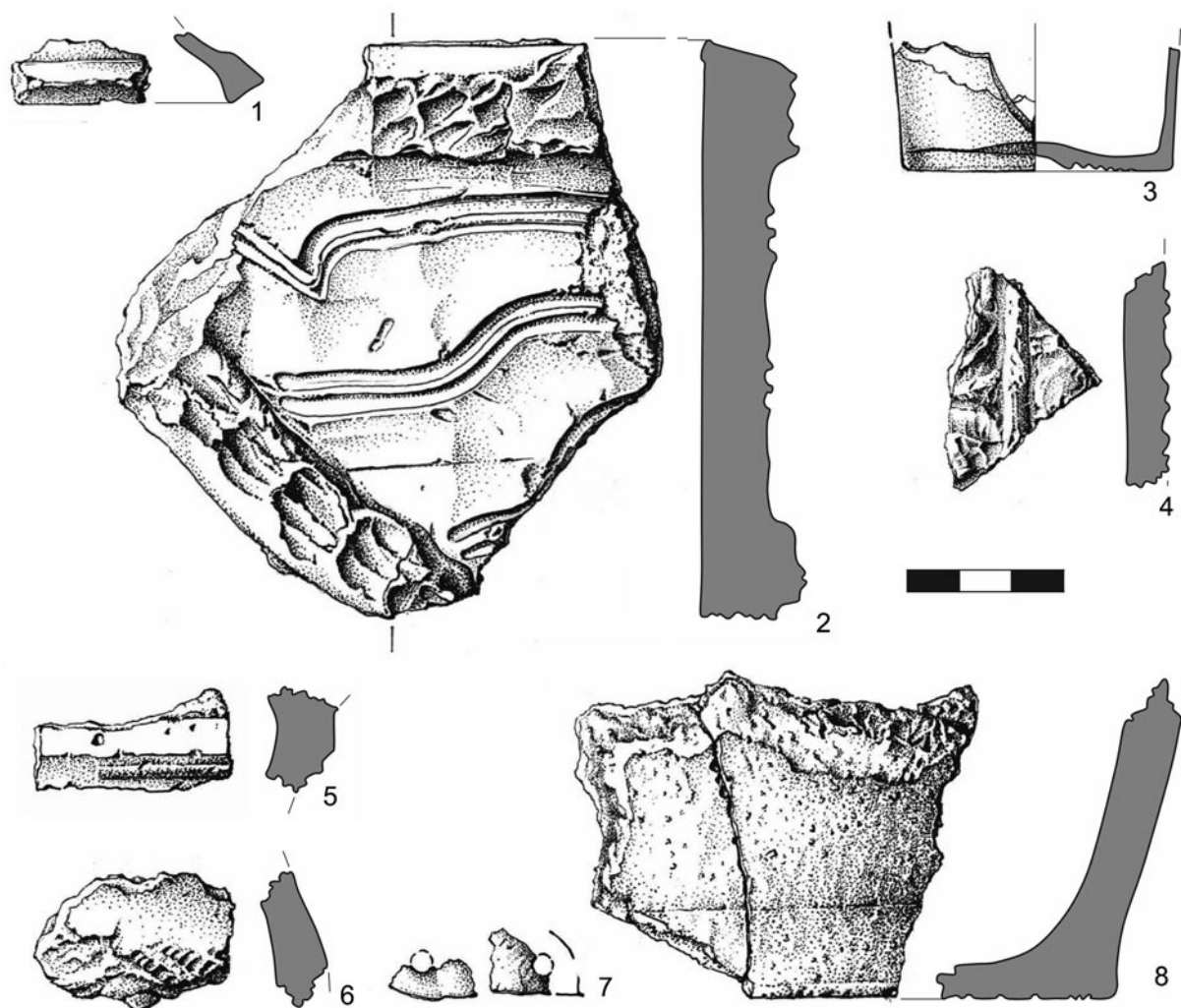
opracovaným blokem červeného pískovce. Vnitřní rozměry sklepa činily zhruba 2,35 × 1,40 m. Hloubka nemohla být stanovena, neboť sklep byl až po patu valené klenby zanesený splachy z okolí – patrný byl náplavový kužel směřující od vstupu. Na povrchu nánosů ležely zbytky opadaných prken šalování.

5. NÁLEZY

Ze záchranného výzkumu provedeného v roce 2020 v západní zahradě (sonda Z/20, *obr. 2 a 3*) pochází malý soubor převážně jen drobných nálezů (sáčky č. Z/20-1 – Z/20-14): celkem 23 zl. keramických nádob (Z/20-1, 2, 4, 7, 9), 1 zl. stavební keramiky (Z/20-3), 2 zl. kamnových kachlů (Z/20-7, 8), 5 železných hřebů nebo jejich zlomků (Z/20-5, 6, 10–12), 1 zl. předmětu z měděného plechu (Z/20-13), 3 zl. skleněné nádoby (Z/20-7) a 3 zl. kostí (Z/20-1, 3, 14).

5.1. Keramika

Sáček č. Z/20-1 (vrstva 211, začištění severní stěny sondy – profil 2, *obr. 3:211*) obsahuje kromě nálezů jiného druhu celkem 5 střepů z dolní části stěn a dna jedné nádoby z hrubě ostřené keramické hmoty, b. sv. okrová, místy zašedlá (jádro střepu šedé), dno (prům. 18 cm) je podsýpané, povrch uvnitř krupičkovitý s rotačními žlábkami i rýžkami, vnější strana drsná až slabě krupičkovitá, hedvábně lesklá, bez výraznějších stop rotace na kruhu, nade dnem nezáměrná oběžná pracovní rýžka (keramická třída 1: ostřená vytáčená režná hrncina, oxidačně–redukčně pálená). Datace: vrcholný – pozdní středověk (*obr. 4:8*). **Sáček č. Z/20-2** (začištění severní stěny sondy – profil 2, bez stratifikace, *obr. 3*) obsahuje malý zlomek stěny nádoby z přiostrěného keramického těsta s velmi jemnou slídou, b. stejnoměrně hnědočervená (na vnější straně zašedlá), vnitřek, s mělkým širokým rotačním žlábkem přes slabě zvlněný, hedvábně lesklý povrch, vnější povrch mírně drsný (keramická třída 2: ostřená dotáčená režná keramika). Datace: raný středověk. **Sáček č. Z/20-4** (vrstva 208 dle profilu 2, vzorkování V stěny Z části sondy) obsahuje 2 keramické střepy: 1 zlomek silnostěnné nádoby z ostřené keramického těsta s velkým obsahem středních i drobných lístků slídy, b. červenohnědá, jádro střepu šedé, povrch slabě zvlněný, mírně drsný, přitom hedvábně lesklý, na olámané vnější straně nepatrný zbytek horizontálního pásu šikmo položených hřebenových vpichů (keramická třída 3), datace: raný středověk 2–3 (*obr. 4:6*); 1 drobný zlomek těla tenkostěnné nádoby (min. tl. 0,3 cm) z jemnější keramické hmoty s jemnou slídou, b. sv. oranžovohnědá, uvnitř jemné rotační rýžky (keramická třída 4: jemná vytáčená tenkostěnná hrncina), datace: pozdní středověk – raný novověk. **Sáček č. Z/20-7** (vrstva 211 dle profilů 1, 2 v S stěně, vzorkování V stěny Z části sondy) obsahuje kromě jiných nálezů celkem 13 zlomků keramiky: 1 malý zl. těla tenkostěnné nádoby (min. tl. stěny 0,2 cm), b. povrchu tm. šedá, střep na lomu sv. šedý, přiostrěná ker. hmota, nižší obsah jemné slídy, povrch mírně drsný s nevýraznými rotač. rýžkami, na vnitřní straně mělké rotační žlábků a povrch drsný až sl. krupičkovitý (keramická třída 5: ostřená vytáčená, redukčně pálená hrncina), datace: pozdní středověk – raný novověk; 1 zl. stěny z poměrně jemného keramického těsta, b. povrchu šedá až tm. šedá, lom střepu sv. šedý, vnitřek hladký, přes vnější drsný povrch nesouvislé i dekorativní zaleštění (keramická třída 6), 1 zl. stěny z poměrně jemného keramického těsta, b. povrchu šedá, lom střepu sv. šedý, hladký vnější povrch nesouvisle zaleštěný, na vnitřní straně jemné rotační rýžky (keramická třída 7), 1 zl. stěny s částí ostře odsazeného dna (povrch dna odloupený), poměrně jemné keramické těsto, vnitřek při dně mírně nerovný, rotační rýžky, vnější strana přihlazená (vyšší část těla byla patrně zalešťovaná – keramická třída 8), datace skupiny keramických tříd 6–8: novověk (raně novověká technologie: jemná vytáčená tenkostěnná hrncina, hlazená nebo zalešťovaná většinou na vnější straně nebo i uvnitř); 2 zl. stěny jedné nádoby (slepeno), jemná ker. hmota, b. sv. červenohnědá, vnější povrch vyhlazený, uvnitř rotační žlábků, rýžky, sv. zelenohnědá transparentní glazura (keramická třída 9: jemná tenkostěnná, oxidačně pálená hrncina), datace: novověk; 1 zl. dna s částí olámaného středového kruhového otvoru (prům. otvoru ca 1 cm), jemná ker. hmota, b. šedobílá, uvnitř mělké rotační žlábků, povrch vně i uvnitř přehlazený (keramická třída 10), 1 zl. stěny (vzhled a fabrikace jako u třídy 10), červenohnědě malovaná horizontální oběžná linka (keramická třída 11), 3 zl. stěn (2 z jedné nádoby, slep.), jemná ker. hmota, b. šedobílá, vnější povrch vyhlazený, uvnitř rotační žlábků a stopy různosměrného přehlazení štětkou, sv. žlutohnědá transparentní glazura (keramická třída 12), skupina tříd 10–12: jemná tenkostěnná vytáčená hlazená hrncina, uzavřené tvary červeně malované, datace: novověk; 1 zl. masivní rovné stěny a ven mírně šikmo seříznutého okraje

Obr. 4. Sázava, k. ú. Černé Budy, okr. Benešov. Sonda Z/20, výběr středověkých a novověkých nálezů. 1, 2, 6, 8 – keramika (vrstva 208, 211, 231); 3 – sklo (vrstva 211); 4, 5 – kachle (vrstva 211, 215); 7 – měď (vrstva 208).

zesíleného na vnější straně širokou plochou lištou, stejná sl. prohnutá šikmo položená lišta směřuje k zesílenému místu pod okrajem (odlomené ucho?), lišty členěny tzv. řetízkováním, plochu stěny mezi lištami zdobí nad sebou nejméně tři vlnice ryté ve větším intervalu dvojhrotým nástrojem, poměrně jemná keramická hmota s velmi jemnou slídou, b. sv. hnědá, uvnitř zašedlá, vnější povrch hladký, sl. zprohýbaný otlaky prstů, vnitřek vyhlazený, pololesklý, porýpaný (keramická třída 13: speciální kuchyňská keramika – pekáč, *obr. 4:2*), datace: raný novověk. **Sáček č. Z/20-9** (vrstva 231, vypracování a začistění V stěny příkopu) obsahuje 2 zl. keramických nádob: 1 zl. okraje ven šikmo seříznutého okraje poklice, ker. hmota s menším obsahem ostríva, b. sv. hnědočervená, povrch poměrně hladký, jemné rotační rýžky (keramická třída 14: ostřená vytáčená hrncina), datace: vrcholný – pozdní středověk (*obr. 4:1*); 1 zl. stěny (keramická třída 1).

5.2. Ostatní nálezy

Kamnové kachle jsou zastoupeny dvěma fragmenty: 1 malý zl. širší ploché obvodové lišty, na přechodu k čelní vyhřívací stěně nevýrazně profilované (v sáčku č. Z/20-7, vrstva 211, datace: raný novověk, *obr. 4:5*) a 1 drobný zl. čelní vyhřívací stěny komorového kachle s blíže neurčenou reliéfní výzdobou (sáček č. Z/20-8, vrstva 215, vzorkování v Z stěně sondy – profil 2, datace: pozdní středověk – raný novověk, *obr. 4:4*); oba zlomky kachlů mají režný povrch sv. hnědé barvy a očázenou vnitřní stranu. Jediným příkladem stavební keramiky ze záchranné akce je zlomek stavební keramiky – prejzu v sáčku č. Z/20-1 (vrstva 211). Celkem 3 zlomky (2 ze dna s částí stěny a jeden zl. stěny) patřily menší foukané lahvi válcovitého

tvaru z čirého skla, stopa po odklepnutí píšťaly je nezabroušená (datace: novověk, *obr. 4:3*). Železné předměty představují výhradně hřebíky – celkem 5 kusů nebo zlomků: 2 pocházejí ze vzorkování vrstvy 208 (dle profilu 2) ve V stěně Z části sondy (sáčky č. Z/20-5, 6) a další 3 přineslo vzorkování v J stěně sondy (sáčky č. Z/20-10, 11, 12). Kované hřebíky patří ve čtyřech případech k typu s malou kladívkovitou hlavou, jeden větší hřeb měl původně kruhovou, bočníkovitou hlavu. Jediným kovovým neželezným nálezem je fragment drobného předmětu ze slabého měděného (bronzového) plechu (sáček č. Z/20-13, vrstva 208 dle profilu 2, vzorkování V stěny Z části sondy). Jedná se o kování kloboučkovitého tvaru se slabě ven vyhnutým okrajem a se dvěma protilehlými kruhovými otvory po stranách (*obr. 4:7*). Sáčky č. Z/20-1 (vrstva 211, začistění stěny sondy – profil 1), Z/20-3 (vrstva 211, vzorkování v S stěně sondy) a Z/20-14 (vrstva 231) obsahují vedle dalších nálezů také po jednom neopracovaném zlomku zvířecí kosti (část obratle a odstěpky větších kostí velkých savců).

6. INTERPRETACE NÁLEZOVÉ SITUACE

Vyhodnocení situace nás vede k závěru, že jsme v sondě Z/20 na západní zahradě zachytili příkop západního opevnění Sázevského kláštera. Existenci příkopu již dříve naznačovala širší terénní deprese povrchu terénu, probíhající ve směru S–J západní zahradou a sledující s určitým odstupem přímý průběh západní stěny bývalé prelatury, fary, a v jejím prodloužení i navazující linii západní ohradní zdi severní zahrady. Příkop na západní straně klášterního areálu i na jižní straně před tehdy ještě středověkou branou ukazují nepochybně také výše už zmíněná historická vyobrazení z roku 1699. Severní úsek příkopu, využívající snad zčásti přirozenou strž do údolí řeky (*Sommer 2013, 21*), není dosud zcela zasypaný a dochoval se před zdí severní zahrady z větší části do dnešních dnů. Podle již výše citovaných zpráv začaly západní příkop kláštera archeologicky potvrzovat i menší záchranné archeologické akce probíhající na pozemcích západní zahrady už před několika desetiletími. Z důvodů daných rozsahem těchto starších sond a archeologicky dozorovaných inženýrských výkopů doprovázely někdy interpretaci zachycené „deprese“ určité pochybnosti a jistější prostorové údaje o příkopu chyběly.

Výkop pro umístění vsakovacích galerií byl v prostoru západní zahrady umístěn tak, že zasáhl prakticky celou šíři příkopu. Podařilo se zachytit oba svahy příkopu, eskarpu dokonce nejen v řezu, ale v malé ploše také in situ. Dna příkopu nebylo v stavbou požadované hloubce výkopu (2 m) dosaženo (*obr. 3*). Od sondy Z/20 směrem k budově fary byla nálezořá situace již o něco dříve dotčena výkopem pro odpadní jímku splaškových vod, a není tak možné se vyjádřit k případné existenci nebo podobě lehkého opevnění nad vnitřní hranou příkopu, jak o něm v minulosti uvažoval Josef Bubeník. Dobu vzniku příkopu nelze zatím archeologicky přesněji určit, podle prostorových vztahů je vznik příkopu dáván nejspíše do souvislosti s výstavbou hradeb při vrcholné gotické přestavbě kláštera na počátku 14. století (*Sommer 1995, 16; 1996, 31*). Veškeré vrstvy, které jsme měli možnost dokumentovat a vzorkovat, pocházejí až z dob postupného zániku fortifikačního objektu. Nejstarší vrstvy výplně příkopu, které tvořily dno sondy, pocházely z doby, kdy již neplnil svou obrannou funkci, nebyl udržován a postupně byl zanášen. Teoreticky je možné tuto periodu spojit s obdobím po husitských bouřích, kdy byl klášter a jeho statky v rukách šlechtických majitelů a klášterní budovy podle dobových zpráv značně chátraly (*Sommer 1997, 5–8*). Středověká keramika (třídy 1 a 14) z tohoto nebo těsně předcházejícího období pochází proto jen z vrstvy 231 (sáček č. Z/20-9) při východním svahu (eskarpe) a také z báze vrstvy 211 (sáček č. Z/20-1) na západním svahu (kontreskarpe) příkopu. Výrazně tmavou ulehlou vrstvu 211 (v detailním pohledu souvrství, viz kap. 4) spojujeme převážně až s dobou následující bezpečně až po zániku primární fortifikační funkce příkopu. Zejména podle keramických nálezů (třídy 5–13) a zlomků dalších artefaktů (sáček č. Z/20-7; *obr. 4:2–5*) vznikala uvedená vrstva jako ustálený povrch terénu (zahradní horizont) v průběhu novověku na rovně upraveném povrchu nejstarších vrstev výplně příkopu. Do snížené plochy zahrady ve zčásti už zaplněném příkopu byl v novověku vložen sklep, nad jehož konstrukci byly až v určitém časovém odstupu postupně vršeny zásypové vrstvy neobsahující takřka žádný datovatelný archeologický materiál. Výjimkou je drobný zlomek použitého pozdně středověkého – raně novověkého komorového kachle (sáček č. Z/20-8, *obr. 4:4*). Sklípek ani svrchní zásypové vrstvy, a tedy ani definitivní zánik příkopu, není možné archeologicky s jistotou datovat. V této souvislosti je užitečné upozornit znovu na mědirytiny z roku 1699, na nichž je zachycen nejen západní příkop, ale v prostoru zahrady i jakási palisáda (*Sommer 2013, obr. 33, 37*).

Západní příkop je ještě náznakem patrný na vedutě z roku 1803 (*Foltýn et al. eds. 2014, 443*), k úplnému zasypaní příkopu podél fary a bývalé prelatury tedy došlo pravděpodobně až během následujících let počátku 19. století během přestavby kláštera na zámek (*Sommer 1997, 20–21; Šmied 2016, 323–326*).

Záchranný archeologický výzkum zachytil na příčném řezu do hloubky 2 m nepochybně západní příkop středověkého opevnění sázavského kláštera. Severní příkop je znám pouze jako povrchový útvar, doposud nezkoumaný, západní část průběhu opevnění byla již v minulosti částečně zkoumána, zde prezentovaný výzkum však přinesl nové informace. Od západu a severu, kde je sázavská nepravá ostrožna pohodlně přístupná, byl klášterní areál chráněn příkopem, který dosahoval šířky 16 m a minimálně 2,5 až 3 metry hloubky. Příkop zřejmě probíhal v nepřerušené linii od východního srázu nad řekou podél severní hradby (d. příkopu 75 m), u jejího severozápadního rohu se příkop ostře lomil k jihu a probíhal přibližně paralelně se západní hradbou i s navazujícími budovami fary a prelatury, zapojenými v jižní části do opevnění (d. příkopu ca 170 m). U jihozápadního nároží areálu se příkop stočil k jihovýchodu před jižní bránu a končil ve svahu (d. příkopu ca 40 m). Příkop měl zřejmě stálou šířku 16 m, jak potvrzuje měření dochovaného úseku severního příkopu (hl. 2,6–4 m). Od severní hradby je vnitřní hrana příkopu vzdálená 6,5–8 m, od západní hradby asi 9–12 m. O případných konstrukcích předstupujících západně před příkopem nemáme žádné informace. Zato je možné předpokládat, že prostor mezi vnitřní hranou příkopu a zdívm západních budov klášterního areálu byl chráněn palisádou. Svědčí o tom torzovitý nález v sondě Josefa Bubeníka z roku 1978. Hrazení, snad na způsob palisády, ukazuje před západní stranou kláštera ještě vyobrazení od D. Dvořáka z roku 1699, není ale zcela jasné, zda tehdy linie palisády nebo plotu probíhala před příkopem na hranici západní zahrady, nebo až za příkopem podél prelatury. Starší výzkum u severozápadního nároží hradby (*Sommer 1980*) ukazuje též na možný val nad vnitřní hranou příkopu před hradbou. Samotnou kamennou hradbu z počátku 14. století doplňovaly nejméně dvě hranolové věže, jak dobře ukazuje další z rytin od D. Dvořáka (*obr. 5; Reichertová 1988, 81; Sommer 2013, obr. 33*) a také veduta z roku 1803, zachycující celek zrušeného kláštera od severovýchodu (*Maštaliř 1993, 84*). Jedna z těchto věží se nacházela v severozápadním nároží opevnění, druhá věž stála v západní hradbě v místech předpokládané středověké západní brány kláštera. Na dvou Dvořákových rytinách je také cenné znázornění předbrání jižní brány a mostu přes příkop. Část zdíva západní strany předbrání nebo přemostění zachytil patrně záchranný výzkum v roce 1992 (zeď I, *Bubeník 1999*).

Obecně se předpokládá, že přes pozdější západní zahradu směřoval jeden z přístupů do kláštera a v místech dnešní fary se nacházela středověká západní brána (*Sommer 1996, 14*). Podle místního názvu Beletín (pův. Veletín) uvažoval Josef Bubeník o tzv. Veletínském cestě, která od kláštera k západu přes Krkavčí skály směřovala ku Praze. Původ názvu hledal přitom ve slově „týn“, které sice odkazuje k místu lehce opevněnému, ale spojení Veletýn – velký týn (*Bubeník 1997; týž 2001a*) mohlo přitom komplex kláštera s poměrně mohutným opevněním dobře vystihovat.

Obr. 5. Sázava (k. ú. Černé Budy, okr. Benešov). Pohled na komplex kláštera od jihozápadu v roce 1699 (podle *Royt – Sommer – Stecker 2013, obr. 33*).

7. ZÁVĚR

Záchranný archeologický výzkum v západní zahradě Sázavského kláštera na podzim roku 2020 doplnil dosavadní poznatky o klášterním opevnění, které je dosud archeologicky známo pouze torzovitě. Příkop byl zachycen v celé šíři 16 metrů, ale jeho původní hloubka nemohla být stanovena. Prostorová vazba příkopu na průběh hradby zřejmě z počátku 14. století je sice nápadná, ale k době vzniku ani k době

ztráty fortifikační funkce příkopu nejsou zatím známy žádné spolehlivé archeologické doklady. Nový výzkum prořal pouze mladší zánikové vrstvy, které lze archeologicky klást rámcově do novověku, podle ikonografických pramenů je pak možno konstatovat, že západní příkop byl zcela zasypán až v průběhu 19. století. Zásyp příkopu obsahuje v druhotném uložení drobné zlomky raně středověké keramiky, a to i z období před založením kláštera (*obr. 4:6*).

PRAMENY A LITERATURA

- Bubeník, J. 1978:* Zpráva za červenec 1978. Archiv ArÚ Praha, č. j. 5881/78.
- Bubeník, J. 1997:* Veletín-Beletín. Sázavsko 4, 55–58.
- Bubeník, J. 1999:* Nálezová zpráva o záchranné akci při výkopu kanalizace podél jižní ohradní zdi západní zahrady státního zámku (Sázavského kláštera) v Černých Budech, obec Sázava, okr. Kutná Hora v roce 1992. Archiv ArÚ Praha, č. j. 7784/99.
- Bubeník, J. 2000:* Nálezová zpráva o záchranné akci při výkopu přípojky plynu na farní úřad v západní zahradě státního zámku (Sázavského kláštera) v Černých Budech, obec Sázava, okr. Kutná Hora v roce 1999. Archiv ArÚ Praha, č. j. 7193/00.
- Bubeník, J. 2001a:* Poznámka k Veletínu-Beletínu, Veletýnu a Veletýnské cestě. Sázavsko 8, 128–129.
- Bubeník, J. 2001b:* Nálezová zpráva o záchranné akci při výkopu přípojky pro vodu na farní úřad v západní zahradě NKP Sázava (sázavský klášter) v Černých Budech, obec Sázava, okr. Benešov v roce 2000. Archiv ArÚ Praha, č. j. 7800/01.
- Dvořáčková Hendrychová, S. – Kremer, J. 2020:* Padesát let výzkumu Sázavského kláštera. *Archaeologia historica* 45, 745–763.
- Foltýn, D. – Klípa, J. – Mašková, P. – Sommer, P. – Vlnas, V. eds. 2014:* Otevři zahradu rajskou. Benediktini v srdci Evropy 800–1300. Praha.
- Klement, M. K. 2002:* Jsem ražen z českého kovu. Několik kapitol o sv. Prokopovi, Sázavě a Emauzích. Praha.
- Krás, F. 1895:* Svatý Prokop, jeho klášter a památka u lidu. Praha.
- Maštalíř, J. 1993:* Stručné dějiny městečka Sázavy. Sázavsko (1), 78–104.
- Reichertová, K. 1988:* Slovanský klášter na Sázavě. In: Reichertová, K. – Bláhová, E. – Dvořáčková, V. – Huňáček, V., Sázava. Památník staroslověnské kultury v Čechách. Praha, 70–103.
- Reichertová, K. 1988a:* XII. Stavební rozbor a archeologický výzkum sázavského kláštera. In: Reichertová, K. – Bláhová, E. – Dvořáčková, V. – Huňáček, V., Sázava. Památník staroslověnské kultury v Čechách. Praha, 186–212.
- Reichertová, K. – Bláhová, E. – Dvořáčková, V. – Huňáček, V. 1988:* Sázava. Památník staroslověnské kultury v Čechách. Praha.
- Reichertová, K. – Bubeník, J. 1978:* Zpráva za červenec 1978. Archiv ArÚ Praha, č. j. 5743/78.
- Reichertová, K. – Sommer, P. 1980:* Závěrečná zpráva o výzkumové sezóně v areálu býv. kláštera v Sázavě n. Sázavou, o. Kutná Hora. Archiv ArÚ Praha, č. j. 7067/80.
- Royt, J. – Sommer, P. – Stecker, M. 2013:* Sázavský klášter. Praha.
- Sommer, P. 1980:* Zpráva za červen 1980. Archiv ArÚ Praha, č. j. 4432/80.
- Sommer, P. 1981:* Zpráva za srpen 1981. Archiv ArÚ Praha, č. j. 4125/81.
- Sommer, P. 1995:* Sázavský klášter v gotické podobě. Sázavsko 3, 5–18.
- Sommer, P. 1996:* Sázavský klášter. Vlastivědná knihovnička SPS, sv. 3. Praha.
- Sommer, P. 1997:* Sázavský klášter v novověku. Sázavsko 4, 5–22.
- Sommer, P. 2007:* Svatý Prokop. Z počátků českého státu a církve. Praha.
- Sommer, P. 2013:* Minulost Sázavského kláštera. In: Royt, J. – Sommer, P. – Stecker, M., Sázavský klášter. Praha, 8–43.
- Sommer, P. – Reichertová, K. 1981:* Zpráva o výsledcích archeologického výzkumu v roce 1981 (závěrečná zpráva pro investora). Archiv ArÚ Praha, č. j. 5166/81.
- Šmied, M. 2016:* Proměna starého benediktinského opatství v moderní aristokratické sídlo: ke stavebním úpravám Sázavského kláštera v 19. století. In: Staré a nové – staré jako východisko či překážka? Sborník příspěvků mezinárodní konference studentů doktorských studijních programů. Praha, 315–322.

A contribution to the knowledge of medieval fortifications of the Benedictine monastery of Sázava

The former Benedictine monastery of Sázava (cadastral area of Černé Budy, Benešov District) was founded in 1032. It is one of the earliest monastic complexes in Bohemia (an overview of archaeological excavations: *Dvořáčková-Hendrychová – Kremer 2020*). The reconstruction of the pilgrimage site in 2018–2021 induced the need to investigate the grounds archaeologically. In 2020 a trench (*Figs. 2, 3*) was excavated in the west garden in order to contain rainwater. In accordance with the results of earlier small-scale rescue excavations, the trench also reached the area of the west moat which is still discernible on the surface. The established width of the moat was 15 m (*Fig. 3*), the moat's bottom was still not reached at a depth of 2 m, the excavation mainly disturbed the uppermost layers of the fill. Earlier finds of early to late medieval date are represented just by a few small potsherds which were secondarily deposited in modern-period layers. The time of emergence of the moat cannot be established with precision, but with regard to spatial relationships, it can most likely be associated with the construction of defensive walls during the High Gothic transformation of the monastery at beginning of the 14th century (*Sommer 1996, 31*). The moat became gradually obsolete, the dark layer (*stratum*) above the bottom of the test pit (*Fig. 3:211*) represents the buried terrain of a modern-period garden. The long-term emergence of layer 211 is also evidenced by small finds dating from the modern period. A modern-period cellar was embedded in part of the filled in moat (*Fig. 3:C*). The west moat is still visible in a veduta from 1803, so it was completely filled in only during the subsequent years, at the beginning of the 19th century, when the monastery was converted into a chateau. An engraving from 1699 (*Fig. 5*) depicts the monastery grounds with partially preserved Gothic fortifications. A bridge spanning the moat in front of the south gate is also depicted in the engraving.

English by *Jan Machula*

Fig. 1. Location of the site on a map of Bohemia.

Fig. 2. Sázava. Grounds of the former Benedictine monastery with the location of test pit Z/20 in the west garden.

Fig. 3. Test pit Z/20. A – western slope of the medieval moat, B – eastern slope and edge of the medieval moat, C – part of a vault above a modern-period cellar.

Fig. 4. Test pit Z/20, medieval and modern-period finds.

Fig. 5. Monastery grounds viewed from the southwest in 1699.

Soňa Dvořáčková, Archeologický ústav AV ČR, Praha, v. v. i., Letenská 4, 118 01 Praha 1
sona.hendrychova@seznam.cz

Jiří Bernat, Ústav archeologické památkové péče středních Čech, Nad Olšinami 448/3, 100 00 Praha 10
jiri.bernat@uappsc.cz

